

Geestelijke verzorging bij defensie

Onder militairen en tussen mensen

Carmen Schuhmann en Theo Pleizier verkennen hoe de context van defensie de invulling van geestelijke verzorging mede bepaalt. Geestelijk verzorgers zijn overal in en buiten de organisatie actief en bieden vanuit de eigen levensbeschouwing een kritisch buitenperspectief – ze blijven de mens achter de militair zien. Goede geestelijke verzorging is nooit helemaal geïntegreerd, stellen ze. Defensie heeft daarmee belangrijke aanvullingen te bieden op het denken over geestelijke verzorging in de zorg.

Carmen Schuhmann en Theo Pleizier

SINDS HET OPSCHORTEN van de opkomstplicht in 1997 kan geestelijke verzorging bij defensie worden getypeerd als een vorm van personeelszorg. De aanwezigheid van geestelijk verzorgers binnen defensie wordt in het invloedrijke rapport *Overheid, godsdienst en levensovertuiging* gefundeerd op het morele en levensbeschouwelijke gehalte van vragen rondom het gebruiken, ondergaan en getuige zijn van geweld waarmee medewerkers van een gewelddoelende organisatie te maken krijgen (Commissie-Hirsch Ballin, 1988). Eigen aan het werk van de geestelijk verzorgers is dat zij 'gaan waar de militairen gaan'. Zij besteden een groot deel van hun tijd aan 'nuldelijnspresentie', waarbij ze meebewegen met de medewerkers van hun eenheid: 'De nadruk ligt

op het belang van het aanwezig zijn van de geestelijke verzorger bij de doelgroep, door rond te lopen op de werkplek van de militair, mee te lopen met een oefening, het houden van een (niet-problematiserend) "praatje pot", bezoeken van koffiekamers' (Hetebrij, 2010, p. 27).

Werken bij de krijgsmacht betreft over het algemeen geen negen-tot-vijfbaan. Dat geldt in het bijzonder tijdens oefeningen en uitzendingen, wanneer medewerkers weken- of maandenlang van huis zijn en intensief met elkaar optrekken. Geestelijke verzorging bij defensie heeft daarmee een eigen dynamiek. Evenals hun cliënten zijn de geestelijke verzorgers defensie-medewerkers en worden zij – in het bijzonder via

het nuldelijnswerk – geconfronteerd met existentiële vragen die het werken bij defensie met zich meebrengt. Waar geestelijk verzorgers in bijvoorbeeld de gezondheidszorg of bij justitie zelf in principe geen patiënten of gedetineerden zijn, staan geestelijk verzorgers bij defensie met hun cliënten op gedeelde existentiële grond. In de onderzoeksgemeenschap kwam dit scherp naar voren in de opmerking: ‘Ook als geestelijk verzorger loop je risico bij uitzending: PTSS, moral injury, enzovoort: gelijke monniken, gelijke kappen’, die bij een casusbespreking werd genoemd.

Dit alles roept de vraag op hoe de defensiecontext het werk van de geestelijk verzorgers aldaar kleurt. In deze bijdrage schetsen we enkele contouren van het beeld dat vanuit de onderzoeksgemeenschap defensie naar voren komt. In deze onderzoeksgemeenschap zijn humanistische, protestantse en katholieke geestelijk verzorgers vertegenwoordigd. We beschrijven *a)* de breedte van de gespreksonderwerpen, *b)* de ambivalentie van invoegen in de defensiecultuur en zich tegelijk niet voegen naar defensiewaarden en -doelen, en *c)* aarzelingen bij geïntegreerd werken. We baseren ons hierbij met name op de kritische punten die tijdens de casusbesprekingen werden vastgelegd en waarover binnen de onderzoeksgemeenschap consensus bestond: vragen, overwegingen en discussiepunten die volgens de deelnemers raken aan iets wezenlijks van hun werk. De citaten die in de tekst zonder bronvermelding tussen aanhalingstekens staan, zijn overgenomen uit de casusbeschrijvingen (soms met kleine wijzigingen voor de leesbaarheid). Aan het eind van de bijdrage gaan we in op de vraag wat het geschetste beeld betekent voor (onderzoek naar) geestelijke verzorging in het algemeen.

Van existentiële rimpelingen tot morele verwonding

Gedurende het onderzoek benadrukten de deelnemers dat een-op-eenbegeleidingsgesprekken of -trajecten, zoals die binnen het Case Studies Project worden onderzocht, in de defensiecontext zijn verweven met het nuldelijnswerk. ‘Elk contact is deel van een doorgaand verhaal’, zegt men hierover in de onderzoeksgemeenschap. Dat ‘doorgaande verhaal’ tussen geestelijk ver-

zorger en defensiemedewerker – bestaande uit ontmoetingen, praatjes en gesprekken (gepland of ongepland) – kleurt de contacten. Binnen zo’n doorgaand verhaal kunnen ook korte gesprekjes het karakter van een begeleidingsgesprek krijgen. De vluchtige ontmoetingen en korte gesprekjes die tijdens het nuldelijnswerk plaatsvinden, vormen doorgaans ook de voedingsbodem voor meer formele begeleidingsgesprekken ‘op afspraak’.

Geestelijk verzorging is bij defensie een vorm van personeelszorg

In verschillende casussen wordt bijvoorbeeld beschreven dat defensiemedewerkers die ergens mee worstelen contact opnemen met een geestelijk verzorger die zij kennen van eerdere vluchtige contacten (bijvoorbeeld tijdens een gezamenlijke uitzending), ook als dat niet de geestelijk verzorger van hun huidige eenheid is. De onderzoeksgemeenschap spreekt van het belang van het ‘kennen van de geestelijk verzorger, persoonlijk en als morele autoriteit’. De letterlijke gedeelde grond van het nuldelijnswerken geeft defensiemedewerkers blijkbaar het vertrouwen dat de geestelijk verzorger een geschikte gesprekspartner is met betrekking tot kwesties die bij hen spelen. De onderzoeksgemeenschap vraagt zich hierbij af in hoeverre en wanneer de persoon van de geestelijk verzorger doorslaggevend is en in hoeverre en wanneer de professionele autoriteit van de geestelijk verzorger als drager van moraal en levensbeschouwing.

In enkele casussen vormen vragen gerelateerd aan geweld het centrale gespreksthem, maar de meeste casussen tonen een veel breder scala aan gespreksonderwerpen. In bijna alle gevallen werkt de defensiecontext door in de gespreksthematiek; het gaat bijvoorbeeld om relaties die door het veel van huis zijn onder druk staan of om gebrek aan erkenning vanuit de organisatie. De onderzoeksgemeenschap merkt op dat de specifieke context – de betreffende eenheid, al dan niet op uitzending of oefening – zowel de thema-

tiek die aan de orde komt als de reacties van de geestelijk verzorgers kleurt. Verder varieert de zwaarte van de gespreksthema's. De gesprekken draaien niet altijd om ingrijpende breukervaringen, maar regelmatig ook om wat de onderzoeksgemeenschap 'existentiële rimpelingen' noemt. Hierbij speelt mee dat gesprekken in verband met het nuldelijnswerken niet alleen plaatsvinden wanneer zich breukervaringen aandienen, maar ook tijdens toevallige ontmoetingen of gezamenlijke activiteiten. Een kritisch punt betreft volgens de onderzoeksgemeenschap de omgang met dergelijke existentiële rimpelingen. Daarbij wordt enerzijds 'dicht bij het verhaal van de ander blijven en de openheid voor niet-diepzinnige duiding' als *good practice* benoemd. Anderzijds wordt gewezen op de taak van geestelijk verzorgers om te vertragen en verdiepende reflectiemomenten aan te bieden. De vraag waar de balans dient te liggen, kan volgens de onderzoeksgemeenschap niet eenduidig beantwoord worden en verdient telkens opnieuw aandacht.

Ambivalente positie in de organisatie

'Met een been binnen en een been buiten de organisatie', dat is een gangbare uitdrukking waarmee geestelijk verzorgers hun positie in de organisatie waar ze werkzaam zijn aanduiden. De ambivalentie van deze positie komt in de context van defensie bijzonder scherp naar voren. Het 'been binnen de organisatie' is hier de positie binnen de defensiecultuur, een cultuur met sterke 'militaire waarden' die deels op gespannen voet staan met waarden in de 'burgermaatschappij'. De casussen laten zien dat defensiepersoneel het werk doorgaans niet ziet als zomaar een baan, maar als een essentiële dimensie van de eigen identiteit. Dat lijkt tot op zekere hoogte ook te gelden voor de geestelijk verzorgers zelf, al helemaal wanneer die langer werkzaam zijn bij defensie. De onderzoeksgemeenschap benadrukt hoe belangrijk het is dat geestelijk verzorgers zich kunnen voegen naar de defensiecultuur en het 'militaire discours'. Het gaat er hierbij niet alleen om dat zij geen uitgebreide uitleg nodig hebben van hoe kwesties zich op het snijvlak tussen persoon en defensie aandienen, maar ook om een bepaalde manier van communiceren: 'Militairen zijn direct. Je wordt ook snel afgestraft als je lang en wollig spreekt.'

De onderzoeksgemeenschap benadrukt tevens het belang van het 'been buiten de organisatie' van geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht. Zij vertegenwoordigen ook een 'buitenperspectief' dat zich niet laat inpassen in de waarden en doelen van defensie; dit perspectief heeft een levensbeschouwelijke basis. Wanneer de geestelijk verzorger in een van de casusbeschrijvingen opmerkt dat hij, in gesprek met een medewerker van de marechaussee, als humanist de sterke 'blauwe waarden' van de marechaussee ter discussie stelt, geeft de onderzoeksgemeenschap aan dat positionering vanuit de eigen levensbeschouwing ten opzichte van dominante defensiewaarden in het algemeen de begeleidingsgesprekken typeert. In de casussen waarin het gesprek een expliciet religieuze inhoud heeft – in het merendeel van de casussen is dit overigens niet het geval – worden geestelijk verzorgers door defensie-medewerkers expliciet aangesproken op het levensbeschouwelijk gefundeerde buitenperspectief dat zij vertegenwoordigen. Soms blijken levensbeschouwing en defensiewaarden in de casussen echter ook enigszins verstrengeld te zijn. In een casus waarin de geestelijk verzorger diens gesprekspartner aanspoort zelf verantwoordelijkheid te nemen, in plaats van naar anderen te wijzen, merkt de onderzoeksgemeenschap op: 'De vraag blijft open of de geestelijk verzorger dit vanuit zijn levensbeschouwing doet of dat het hoort bij de cultuur van de eenheid waar de geestelijk verzorger ook deel van uitmaakt.'

Hoe kleurt de defensiecontext het werk van de geestelijk verzorger?

Het buitenperspectief van geestelijke verzorging wordt door de onderzoeksgemeenschap ook als volgt omschreven: 'De geestelijke verzorging kijkt naar en gaat voor de mens.' Deze gerichtheid op de 'mens achter de defensie-medewerker' leidt soms letterlijk tot werken buiten de grenzen van de organisatie. In een casus blijft de geestelijk verzorger een defensie-medewerker

Reinier Donker

– die arbeidsongeschikt thuis is komen te zitten en geen contact meer heeft met voormalige collega's – op eigen initiatief bezoeken. Onduidelijk is waar de grenzen liggen van dergelijk 'defensieoverstijgend werken': 'Ook voor ons komt de vraag op wanneer er grenzen opdoemen aan ons werk. Maar die vallen niet samen met de organisatiegrenzen.' De vraag is hoe geestelijk verzorgers de ambivalente positie van invoegen in de defensiecultuur en zich tegelijk niet voegen naar defensiewaarden en -doelen gestalte geven: 'Hoe sluit je aan bij de cultuur van defensie, waar werk je mee aan oplossingen (het militaire denken) en op welk moment bied je juist iets anders aan?' Meer algemeen is de vraag hoe defensiewaarden en levensbeschouwelijke waarden, in relatie tot elkaar, doorwerken in de praktijk van geestelijke verzorging bij defensie.

Grenzen aan geïntegreerd werken

Vanuit hun gerichtheid op de 'mens achter de defensiemedewerker' kijken geestelijk verzorgers kritisch naar de gang van zaken bij defensie. Deze kritische blik spreekt bijvoorbeeld uit

de volgende verzuchting in de onderzoeksgemeenschap: 'Wat doen we als organisatie eigenlijk, dat we mensen op missie sturen die beschadigd terugkomen en weer beschadigd rondlopen in de organisatie? Hoe is dat ethisch te verantwoorden?' In de eerdergenoemde casus waarbij een geestelijk verzorger een arbeidsongeschikte defensiemedewerker thuis blijft bezoeken, is de geestelijk verzorger verontwaardigd over de manier waarop deze medewerker door de organisatie in de steek wordt gelaten. Opvallend is in de casussen dat de geestelijk verzorgers hun kritische perspectief zelden op organisatieniveau kenbaar maken. Met betrekking tot een casus waarin een defensiemedewerker verbolgen vertelt dat hij ontslag aangezegd krijgt, zegt de onderzoeksgemeenschap: 'De geestelijk verzorger heeft er niet voor gekozen om met de defensiemedewerker de mogelijkheden te verkennen om het ontslag aan te vechten en hem op die manier in zijn kracht te zetten. Stelt de geestelijk verzorger zich te loyaal op naar defensie?'

Andere zorgverleners zijn in de casusbeschrijvingen

gen weinig aanwezig. In veel gevallen heeft de geestelijk verzorger niet of nauwelijks met andere professionals overlegd en afgestemd. Soms is er sprake van informeel contact met een commandant van de betreffende medewerker, en in enkele casussen wordt deelname aan het overleg van het sociaal-medisch team benoemd. Er is dus weinig sprake van geïntegreerd werken, zoals dat in de gezondheidszorg steeds meer gangbaar is. Daar wordt spirituele zorg in toenemende mate als onmisbaar onderdeel van zorg gezien, zodat geestelijk verzorgers – als specialisten op het gebied van spirituele zorg – in principe bijdragen aan de *core business* van de gezondheidszorg (Leget, 2018).

Geestelijk verzorgers bij defensie staan met hun cliënten op gedeelde existentiële grond

Bij de krijgsmacht ligt dat anders. Geïntegreerd werken vraagt een gedeeld doel, waaraan de verschillende professionals bijdragen. Wanneer defensiemedewerkers met problemen worstelen, speelt het doel van operationele inzetbaarheid mee in de zorg die vanuit defensie wordt geboden. Geestelijk verzorgers hebben een andere insteek die kan samengaan met dit doel, maar er ook mee kan botsen. Binnen defensie hebben geestelijk verzorgers een zekere zelfstandigheid ten opzichte van andere professionals nodig om hun kritische perspectief te behouden en defensiemedewerkers vanuit een ander kader dan dat van operationele inzetbaarheid te kunnen begeleiden. Er is meer toegespitst onderzoek nodig om zicht te krijgen op hoe – mogelijk ook informeel – en op welke gronden geestelijk verzorgers en andere professionals bij defensie al dan niet samenwerken.

Aandachtspunten voor (onderzoek naar) geestelijke verzorging in het algemeen

Uit het voorgaande rijst een beeld op van geestelijke verzorging bij defensie als een praktijk die sterk gekleurd is door de defensiecontext. Tevens komen wat betreft deze praktijk fundamentele

kwesties met betrekking tot geestelijke verzorging in het algemeen naar voren, die het belang onderstrepen van meer onderzoek naar geestelijke verzorging in contexten buiten de gezondheidszorg (waar nu het leeuwendeel van het onderzoek plaatsvindt). Wij stippen er hier drie aan.

Ten eerste benadrukt de onderzoeksgemeenschap dat de inzet van geestelijk verzorgers zich niet zomaar laat invoegen in de doelen en het gangbare discours van defensie. Geestelijk verzorgers vertegenwoordigen een morele oriëntatie die soms schuurt met defensiewaarden, bijvoorbeeld wat betreft hun oog voor menselijke kwetsbaarheid. Dat sluit aan bij een meer omvattende visie op geestelijke verzorging als een kritische praktijk die niet enkel begrepen kan worden in termen van aan instituties gebonden discoursen en doelen (Schuhmann & Damen, 2018). Volgens deze visie blijft – wanneer de waarde van praktijken van geestelijke verzorging wordt gereduceerd tot hun bijdrage aan institutiegebonden doelen – iets wezenlijks van de professie buiten beeld. Dat werpt fundamentele vragen op over het vak. Wat is in het huidige tijdsgewricht de grondslag en betekenis van het institutieoverstijgende aspect van geestelijke verzorging? Welke plaats dient het te krijgen in de uitoefening, verantwoording en verdere ontwikkeling van het vak? Welke taal helpt in verschillende contexten om dit aspect van geestelijke verzorging te articuleren? In de gezondheidszorg wordt bijvoorbeeld taal rond ‘spirituele zorg’ omarmd, waarmee de bijdrage van geestelijke verzorging binnen de bredere zorgverlening wordt benadrukt. De vraag is in hoeverre dit taalspel ook ruimte biedt aan het overstijgende aspect van geestelijke verzorging in de gezondheidszorg, bijvoorbeeld gerelateerd aan spirituele visies op lijden en heling die niet samenvallen met institutiegebonden visies op ziekte en gezondheid.

Ten tweede is in de defensiecasussen dikwijls sprake van begeleiding bij vragen met een morele lading – bijvoorbeeld hoe het juiste te doen of hoe om te gaan met onrechtvaardige behandeling. In bestaand onderzoek naar geestelijke verzorging ligt de focus op begeleiding bij een confrontatie met de tragedie van het leven, waarschijnlijk mede omdat het grootste deel van dat onderzoek

de gezondheidszorg en in het bijzonder de palliatieve zorg betreft. Het bredere belang van onderzoek naar begeleiding bij morele worstelingen komt scherp naar voren in relatie tot de morele stress en zelfs morele verwonding van zorgverleners tijdens de coronacrisis (Cacchione, 2020). In de defensiecontext toont zich bovendien uitdrukkelijk dat ook geestelijk verzorgers morele stress ervaren of moreel gewond kunnen raken; onderzoek naar morele stress bij geestelijk verzorgers in bredere zin lijkt daarom relevant.

Ten derde kunnen de bevindingen van de onderzoeksgemeenschap defensie worden begrepen als een pleidooi voor het meenemen van 'klein werk' in onderzoek naar geestelijke verzorging. Veel van het werk van geestelijk verzorgers bij defensie blijft buiten beeld, wanneer vooral wordt gekeken naar duidelijk afgebakende begeleidingsgesprekken en -trajecten met zware thematiek. Binnen defensie liggen dergelijke gesprekken doorgaans ingebed in nuldelijnswerk en vindt begeleiding daar ook 'officieus' plaats. Dit benadrukt in het bijzonder de complexiteit van effectonderzoek, in ieder geval in de defensiecontext: hoe kan een bepaalde uitkomst als effect van een specifieke interventie van de geestelijk verzorger worden geduid, wanneer deze interventie ingebed ligt in een web van verschillende (soorten) ontmoetingen en contacten door de tijd heen? De onderzoeksgemeenschap merkt hierover op: 'De werking van de "aanwezigheid" is net zo belangrijk. Bijvoorbeeld: "Gaat u mee op uitzending? Gelukkig!"' Bovendien betreft deze werking niet alleen individuele defensiemedewerkers, maar ook bijvoorbeeld de sfeer binnen een eenheid.

Tot besluit

In het Case Studies Project ligt de focus op uitkomsten op het niveau van individuele gespreks-

partners. De bevindingen binnen de onderzoeksgemeenschap defensie zijn een aansporing om in (uitkomsten)onderzoek, in lijn met een contextuele visie op zingeving (Jacobs, 2019; Schuhmann & Damen, 2018), ook expliciet de werking van geestelijke verzorging op het interpersoonlijke niveau van relaties tussen medewerkers en op mesoniveau mee te nemen.

De auteurs danken de leden van de onderzoeksgemeenschap die deze bijdrage kritisch hebben gelezen: Jan-Derk de Bruin, Helga Knegt en Martijn Zwiers.

Dr. C. Schuhmann is universitair docent aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht en een van de voorzitters van de onderzoeksgemeenschap Defensie van het Case Studies Project. E-mail: c.schuhmann@uvh.nl.

Dr. T.Th.J. Pleizier is universitair docent aan de Protestantse Theologische Universiteit te Groningen en een van de voorzitters van de onderzoeksgemeenschap Defensie van het Case Studies Project.

Literatuur

- Cacchione, P.Z. (2020). Moral distress in the midst of the COVID-19 pandemic. *Clinical Nursing Research*, 29 (4), 215-216.
- Commissie-Hirsch Ballin (1988). *Overheid, godsdienst en levensovertuiging*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Hetebrij, B. (2010). Het schaap met de vijf poten. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 13 (60), 26-34.
- Jacobs, G. (2019). *Zin in geestelijke verzorging*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Leget, C. (2018). Spiritual care als de toekomst van de geestelijke verzorging. *Religie en Samenleving*, 12 (2/3), 96-106.
- Schuhmann, C.M. & Damen, A. (2018). Representing the good: pastoral care in a secular age. *Pastoral Psychology*, 67, 405-417.